

Marek KUNASZ¹

SKŁONNOŚĆ DO SAMOZATRUDNIENIA I DETERMINANTY WYBORU DOCELOWEJ FORMY AKTYWNOŚCI ZAWODOWEJ W ŚWIETLE WYNIKÓW BADAŃ STUDENTÓW

Streszczenie

Celem pracy jest analiza determinant wyboru docelowej formy aktywności zawodowej przez jednostki (studentów), ze szczególnym uwzględnieniem skłonności do założenia własnej firmy. Praca ma charakter teoretyczno-empiryczny. W części teoretycznej omówiono problematykę wyboru docelowej formy aktywności zawodowej w kontekście analiz determinant aktywności przedsiębiorczej. W części empirycznej zaprezentowano wyniki badań nad determinantami wyboru docelowej formy aktywności zawodowej. Głównym źródłem danych empirycznych był materiał z badań przedsiębiorczości studentów studiów stacjonarnych SES (Student's Entrepreneurship Survey), realizowanych począwszy od 2003 roku na Uniwersytecie Szczecińskim.

Słowa kluczowe: przedsiębiorczość, skłonność do samozatrudnienia, determinanty aktywności zawodowej

TENDENCY FOR SELF-EMPLOYMENT AND DETERMINANTS OF TARGET FORM OF PROFESSIONAL ACTIVITY: RESULTS OF RESEARCH

Summary

The aim of the paper was to conduct an analysis of determinants of target form of professional activity undertaken by individuals (students), with particular attention to the tendency for setting up business companies. The study is a theoretical and empirical one. Issues concerning the choice of target form of professional activity in the context of determinants of enterprising activity are discussed in the theoretical part of the paper. The results of research on determinants behind the selection of target form of professional activity can be found in the empirical part of the paper. The results of research on entrepreneurship collected by SES students of full-time studies at the University in Szczecin since 2003 are the main source of the empirical data.

Key words: entrepreneurship, tendency for self-employment, determinants of professional activity

1. Wstęp

Czynniki determinujące skłonność do samozatrudnienia są przedmiotem licznych badań. Rozpatruje się je w kontekście wyboru docelowej formy aktywności zawodowej. Niniejsza praca wpisuje się we wspomniany nurt. Celem jej jest analiza determinant wy-

---

¹ dr Marek Kunasz – Wydział Nauk Ekonomicznych i Zarządzania, Uniwersytet Szczeciński; e-mail: kunaszm@tlen.pl.

boru docelowej formy aktywności zawodowej przez jednostki (studentów), ze szczególnym uwzględnieniem skłonności do założenia własnej firmy. Ma ona charakter teoretyczno-empiryczny. Wykorzystano w niej materiał teoretyczny zawarty w literaturze dotyczącej poruszanej problematyki. Podstawowym źródłem danych empirycznych był materiał z badań przedsiębiorczości studentów studiów stacjonarnych SES (Student's Entrepreneurship Survey), realizowanych począwszy od 2003 roku na Uniwersytecie Szczecińskim. W pracy przytoczono również wyniki badań zaczerpniętych z literatury przedmiotu (badania Global Entrepreneurship Monitor, badania Eurobarometru, badanie „Pracodawca Roku” i inne badania nad skłonnością do samozatrudnienia).

2. Wybór docelowej formy aktywności zawodowej w kontekście analiz determinant aktywności przedsiębiorczej

Przedsiębiorczość jest rozpatrywana w literaturze przedmiotu jako kategoria wielowymiarowa [Karczmarchuk, 1998, s. 230-231; Kunasz, 2008b, s. 27; Connelly, Ireland, Reutzel, Coombs, 2010, s. 138; Kokocińska, 2012, s. 13; Macias, 2013, s. 10-14]. Badania nad przedsiębiorczością są prowadzone na gruncie zarówno ekonomii, jak i zarządzania, ale także i innych nauk społecznych: socjologii i psychologii [Kraśnicka, 2002, s. 87; Kunasz, 2008a, s. 66; Marszałek, 2012, s. 25]. W każdym z podejść kategoria ta jest rozpatrywana z innego punktu widzenia, dlatego do dziś nie została wypracowana jednolita i akceptowalna jej definicja [Kunasz, 2009, s. 61]. Przedsiębiorczość może być rozpatrywana szeroko, jako cecha jednostek przedsiębiorczych, wówczas ich aktywność ujawnia się w ramach przedsiębiorstw (własnych oraz obcych). W innych podejściach przedsiębiorczość rozpatruje się w ujęciu wąskim, ograniczając ją do wyjątkowych aktów twórczych (schumpeterowski przedsiębiorca – kapitan przemysłu), [Schumpeter, 1960, s. 148] bądź utożsamiając z samozatrudnieniem czy ogólnie prowadzeniem działalności gospodarczej [Piecuch, 2010, s. 21-29; Glinka, Gudkova, 2011, s. 42-81].

Stąd też w polu zainteresowań badaczy problematyki przedsiębiorczości znalazły się aspekty wyboru docelowej formy aktywności na rynku pracy. Na gruncie ekonomii rozpatruje się liczne czynniki determinujące skłonność do samozatrudnienia (określa się je zamiennie mianem determinant przedsiębiorczości, determinant wejść do przedsiębiorczości czy determinant aktywności przedsiębiorczej). Przy czym w rozważaniach tych bierze się pod uwagę wybory jednostek na szczeblu mikroekonomicznym, uwzględniając dwie alternatywne formy aktywności na rynku pracy: pracę we własnej firmie bądź pracę na etacie [Kihlstrom, Laffont, 1979, s. 745]. Równoległe czynniki ograniczające skłonność do samozatrudnienia będą pozytywnie wpływać na skłonność do zatrudnienia. W tym kontekście są możliwe także przepływy strumieni uczestników rynku pracy do populacji bezrobotnych i biernych zawodowo [Evans, Leighton, 1990, s. 325; Alba-Ramirez, 1994, s. 189-204; Hamilton, 2000, s. 604]. Analizy determinant przedsiębiorczości koncentrują się głównie na populacji samozatrudnionych (uwzględnia się skłonność do samozatrudnienia, prawdopodobieństwo bycia samozatrudnionym), [Blanchflower, Oswald, Stutzer, 2001, s. 680]. Obok wspomnianej kategorii, na podstawie badań Eurobarometru prowadzonych od 2000 roku, do analiz włączono także kategorię

prawdopodobieństwa preferowania samozatrudnienia nad zatrudnieniem. Dzięki analizie materiału empirycznego można zauważyć wyraźnie większy odsetek osób preferujących samozatrudnienie nad zatrudnieniem (według badań Eurobarometru z 2009 roku wartość średnia tego odsetka w Unii Europejskiej to 44%), [Eurobarometr, 2009] w porównaniu z rzeczywistym odsetkiem osób skłonnych do samozatrudnienia (to zazwyczaj około 1/3 populacji – odsetek osób wybierających w badaniach opcję „chcę prowadzić własną firmę”), [Jaremczuk, 2005, s. 16].

W badaniach determinant wejść do przedsiębiorczości rozpatruje się liczne czynniki wpływające na skłonność do samozatrudnienia. Wśród nich wyróżnia się trzy punkty widzenia:

- mikroekonomiczny,
- makroekonomiczny,
- pozaekonomiczny [Kunasz, 2013, s. 77].

W pierwszym ujęciu początkowo rozpatrywano jako parametr: posiadane przez jednostkę zdolności przedsiębiorcze [Lucas, 1978, s. 508-523], stosunek do ryzyka [Kihlstrom, Laffont, 1979, s. 719-748] oraz wielkość posiadanych aktywów [Evans, Leighton, 1989a, s. 519-535; Evans, Jovanovic, 1989, s. 808-827]. Następnie zwrócono uwagę na wpływ czynników związanych z aktualną sytuacją na rynku pracy na skłonność do samozatrudnienia. Wobec tego jako parametr rozpatrywano stopę bezrobocia oraz oczekiwane różnice dochodów z alternatywnych form aktywności na rynku pracy [Gawel, 2007, s. 65], a także kwestie satysfakcji z pracy i samorealizacji jako czynników determinujących wybór samozatrudnienia dotyczący docelowej formy aktywności na rynku pracy, niezależnie od możliwych do uzyskania potencjalnie niższych dochodów [Blanchflower, Oswald, 1998, s. 26; Blanchflower, 2000, s. 495; Vanden Heuvel, Wooden, 1997, s. 11]. W ujęciu makroekonomicznym badano wpływ parametrów polityki makroekonomicznej na aktywność przedsiębiorczą [Gawel, 2007, s. 95] oraz kwestie związków aktywności przedsiębiorczej z poziomem rozwoju gospodarczego [Wennekers, Thurik, 1999, s. 30; Dominiak, 2005, s. 86; Dąbrowski, 2012, s. 160; Kola-Bezka, 2012, s. 169]. Grupę determinant pozaekonomicznych można umieścić w zestawie analizowanych parametrów: płeć, wiek, wykształcenie i doświadczenie zawodowe jednostek oraz ich stan cywilny, stan zdrowia bądź czynniki geograficzno-lokalizacyjne, wpływ innych osób (członków rodziny, przyjaciół) czy status w społeczeństwie (tu zwrócono uwagę na jednostki tworzące mniejszości narodowe), [Evans, Leighton, 1989a, s. 519-535; Evans, Leighton, 1989b, s. 111-119; Blanchflower, 2000, s. 471-505].

Opisywane w dalszej części pracy badania własne autora oraz badania zaczerpnięte z literatury przedmiotu wpisują się w nurt analiz determinant wyboru formy aktywności zawodowej.

3. Aspekty metodologiczne badań

Prezentowane w pracy badania własne autora były realizowane na Uniwersytecie Szczecińskim, począwszy od 2003 roku, w ramach projektu badawczego SES. Dotychczas odbyły się trzy ich edycje.

- 2003-2005 „SES 1 – Postawy przedsiębiorcze studentów” (badanie 1.);

- 2006-2009 „SES 2 – Entrepreneurship – an international survey of full-time students in higher education” (badanie 2.);
- 2010-2013 „SES 3 – Postawy przedsiębiorcze studentów” (badanie 3.).

Podmiotem badań byli studenci studiów stacjonarnych, a jednostką próby student studiów stacjonarnych. Wybór grupy studentów jako podmiotu badawczego był motywowany faktem, iż przedstawiciele tej właśnie grupy najczęściej deklarowali zamiar rozpoczęcia własnej działalności gospodarczej i dostrzegali szanse przedsiębiorcze, co potwierdziły przykładowo badania GEM (omówione w dalszej części pracy).

Realizując dotychczasowe badania, gromadzono niezbędne dane za pośrednictwem kwestionariusza ankietowego, dystrybuowanego wśród jednostek zakwalifikowanych do próby, zatem zastosowano metodę badań częściowych. Dobór jednostek do próby miał charakter losowy. W celu zapewnienia wysokiej zwrotności ankiet rozdysponowywano je bezpośrednio w salach wykładowych wśród jednostek zakwalifikowanych do próby. Do obliczania wyników badań wykorzystano metodę komputerową.

Zakres przestrzenny badań obejmował zasadniczo Polskę (w przypadku badań: 1.-3.). Jednakże badania drugiej edycji, poza grupą studentów polskich, prowadzono również na reprezentatywnej, dobranej według porównywalnej procedury postępowania naukowego, grupie studentów studiów stacjonarnych z krajów transformacji systemowej z obszaru Europy Środkowo-Wschodniej, w tym członków Unii Europejskiej: Litwy, Łotwy i Węgier oraz krajów spoza Unii: Rosji i Ukrainy (rozszerzono więc ich zakres przestrzenny).

Poniżej przedstawiono wybrane aspekty metodologiczne dotyczące ostatnich zrealizowanych badań (badanie 3.). Na podstawie badań pilotażowych, przeprowadzonych w maju 2010 roku, ustalono minimalną wielkość próby. Wyniosła ona 594 jednostki. Aby je określić, przyjęto współczynnik ufności na poziomie 95,44% oraz maksymalny błąd szacunku w granicach +/- 4%. Granice zakresu czasowego badań wyznaczyły miesiące: wrzesień 2010 roku i luty 2011 roku. Przeprowadzono je z wykorzystaniem kwestionariusza ankietowego, obejmującego 45 pytań² związanych z problematyką badań oraz 7 pytań w metryczce. Uwzględniono w nich materiał empiryczny z 604 ankiet.

W niniejszej pracy w zestawieniach tabelarycznych dla analizowanych pytań zaprezentowano strukturę deklaracji polskich respondentów w przekroju poszczególnych badań (1.-3.). Dane te porównywano z materiałem międzynarodowym, zgromadzonym w ramach wcześniejszych badań (badanie 2.). W tym przypadku, dla syntetycznego odzwierciedlenia wyników, obliczano medianę cząstkowych wskaźników struktury w stosunku do wyborów kolejnych opcji w odpowiedzi na pytania ankietowe w poszczególnych krajach uczestniczących w badaniu 2. W treści pracy odnoszono się także do deklaracji respondentów w tych państwach, w których realizowane były komparatywne badania międzynarodowe. Zazwyczaj przywoływano wtedy w wyróżnionych krajach opozycyjne wartości skrajne cząstkowych wskaźników struktury.

---

² Skonstruowana baza danych, integrująca trzy dotychczas realizowane badania, objęła łącznie 72 pytania, w związku z faktem zmian w zakresie merytorycznym w czasie wszystkich realizowanych badań i pojawianiem się nowych bądź redukcją zbędnych pytań w kontekście ewoluujących celów badawczych.

Analizy struktury deklaracji, poza ujęciem ogólnym, były prowadzone w ramach poszczególnych projektów badawczych, również w grupach respondentów wyodrębnionych ze względu na przyjęte kryteria podziału badanej populacji (zawarte przykładowo w metryczce). Przy poszukiwaniu istotnych statystycznie różnic w deklaracjach w wyróżnionych grupach respondentów wykorzystano test χ^2 do pomiaru niezależności statystycznej dwóch cech niemierzalnych. Przyjęto poziom istotności $\alpha=0,05$.

W tabeli 1. przedstawiono strukturę próby z uwzględnieniem wybranych kryteriów podziału populacji. Zestawiono dane dla wybranych pytań z metryczki, które pojawiły się w ankiecie w każdym z analizowanych badań (1. –3.). Oddzielnie zaprezentowano medianę wskaźników struktury dla ogółu krajów poddanych badaniu 2. (mutacja międzynarodowa) oraz medianę adekwatnych wskaźników struktury dla trzech badań przeprowadzonych w gronie polskich studentów (badania: 1.-3.).

TABELA 1.**Struktura próby z uwzględnieniem wybranych kryteriów podziału populacji**

Wariant odpowiedzi	Mediana wskaźników struktury w ujęciu ogólnym (badanie 2.)	Mediana wskaźników struktury dla Polski (badania: 1. –3.)
Kryterium: płeć		
Meżczyzna	35,4	30,5
Kobieta	64,6	69,5
Kryterium: typ studiów		
Licencjat	74,6	18,8
Magisterskie	25,4	81,2
Kryterium: kierunek studiów		
Ekonomiczny	69,1	71,5
Nieekonomiczny	30,9	28,5
Kryterium: deklaracja w odpowiedzi na pytanie – Czy Twoi rodzice kiedykolwiek prowadzili własną firmę?		
Tak, prowadzą ją obecnie	26,5	28,3
Tak, ale nie prowadzą obecnie	24,4	16,4
Nie	47,5	55,3
Kryterium: deklaracja w odpowiedzi na pytanie – Które określenie pasuje do Ciebie najlepiej?		
Jestem ryzykantem	17,8	16,7
Stoję twardo na ziemi	60,9	63,6
Bujam w obłokach	21,5	17,2

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań SES.

Poza wynikami badań SES, w pracy przytaczano również wyniki badań zaczerpniętych z literatury przedmiotu (badania GEM, badania Eurobarometru, badanie „Pracodawca Roku” i inne badania nad skłonnością do samozatrudnienia).

4. Docelowa forma aktywności zawodowej a skłonność do samozatrudnienia

Uwzględniając przywołane w rozważaniach teoretycznych podejście Blanchflowera, Oswalda i Stutzerza, obok kategorii osób samozatrudnionych, można wyodrębnić licznieszą reprezentację osób preferujących samozatrudnienie nad zatrudnieniem. To potencjalni przedsiębiorcy. Uzasadnione wydaje się poszukiwanie związków przyczynowo-skutkowych, zachodzących w relacjach międzygrupowych, oraz rozszerzenie tym samym kategorii osób skłonnych do podejmowania działalności gospodarczej (mimo rzeczywistego niskiego prawdopodobieństwa bycia samozatrudnionym).

Wyniki badań GEM w Polsce wskazują, że grupą, która deklaruje zamiar rozpoczęcia biznesu, są najczęściej uczniowie i studenci (37,7% pozytywnych wskazań). Zamiarowi takiemu sprzyja także fakt bycia zatrudnionym w niepełnym wymiarze czasu lub bezrobotnym (około 25% wskazań adekwatnej opcji). W skali całej zbiorowości analizowany odsetek ukształtował się na poziomie 20,5% (tabela 2).

TABELA 2.
Zamiar rozpoczęcia biznesu w ciągu najbliższych trzech lat, według statusu pracy

Grupa	Odsetek deklarujących zamiar rozpoczęcia biznesu
Studenci/Uczniowie	37,7%
Niepełny wymiar czasu pracy	25,5%
Bezrobotni	24,7%
Pełny wymiar czasu pracy	19,9%
Osoby zajmujące się domem	17,5%
Emeryci/Renciści	4,9%
Ogółem	20,5%

Źródło: [Baclawski, 2005, s. 40].

Zatem nie może dziwić fakt, iż badania problematyki, szeroko pojętej, skłonności do samozatrudnienia bardzo często koncentrują się na grupie osób, które w perspektywie wkroczą na rynek pracy – uczniów i studentów. W badaniach tych można spotkać się z dwoma podejściami metodologicznymi. Autorzy badają chęć założenia własnej firmy tuż po ukończeniu studiów – wtedy w badaniach prowadzonych w polskich ośrodkach naukowych odsetek osób „pewnych” swojej decyzji oscyluje wokół 10%. Jeżeli natomiast rozpatrywany jest zamiar otworzenia firmy, traktowany jako docelowa forma aktywności zawodowej (zazwyczaj po nabyciu doświadczeń w pracy „na etacie”) – taką chęć deklaruje zazwyczaj 1/3 populacji [Jaremczuk, 2005, s. 16]. Tendencje obserwowane w polskich badaniach znajdują potwierdzenie na szerszym, gdyż europejskim, polu badawczym. Badania Eurobarometru wykazały, że założenie swojej firmy rozważa 37% ankietowanych, lecz jedynie 15% zrealizowało swoje pomysły [Sielski, 2003, s. 54].

W świetle badań prowadzonych przez AIESEC, w ramach projektu „Pracodawca Roku”, chęć otworzenia własnej firmy deklaruje 8% ankietowanych, a 30% rozważa ta-

ką możliwość, lecz dopiero po zdobyciu doświadczeń w pracy „na etacie”. Prawdopodobnie nie wszyscy jednak te pomysły wprowadzą w życie, co potwierdzają przytoczone wcześniej, badania Eurobarometru. Uzyskany w analizowanych badaniach odsetek osób, skłonnych do realizowania się w zawodzie przedsiębiorcy (38%), jest bliski tym, które zidentyfikowano we wcześniej przywołanych badaniach. Biorąc pod uwagę inne alternatywy możliwe do wyboru w badaniach „Pracodawca Roku”, uwagę zwraca brak sprecyzowanej opinii w tym zakresie aż 52% ankietowanych („nie wiem”, „nie zastanawiałem się nad tym”). Posiadanie własnej firmy zadeklarowało 4% respondentów. Na pewno nie chce założyć własnej firmy jedynie 7% respondentów (tabela 3.).

TABELA 3.**Czy zamierzasz założyć własną firmę?**

Wariant odpowiedzi	Odsetek wybierających daną opcję
Jeszcze nie wiem	46%
Dopiero po kilku latach pracy na etacie w innej firmie	30%
Po zakończeniu studiów otwieram własną firmę	8%
W ogóle się nad tym nie zastanawiała(e)m	6%
Na pewno nie chcę założyć własnej firmy	7%
Już posiadam własną firmę	4%

Źródło: [AISEC, 2008, s. 21].

Kwestie formy przyszłej aktywności zawodowej rozpatrywano także na gruncie badań SES, opisanych w pracy. W badaniach tych ograniczono wybór respondentów do trzech opcji:

- zatrudnienie na etacie w instytucji/firmie publicznej,
- zatrudnienie na etacie w firmie prywatnej,
- otworzenie własnej firmy.

Zestawienie deklaracji ankietowanych zawarto w tabeli 4., prezentując wskaźniki struktury dla studentów polskich (w przekroju badań: 1.–3.) na tle mediany wskaźników struktury dla ogółu krajów uczestniczących w mutacji międzynarodowej projektu (badanie 2.).

TABELA 4.**Docelowa forma aktywności zawodowej**

Forma docelowa	Mediana wskaźników struktury (badanie 2.)	Odsetek dla Polski		
		badanie 1.	badanie 2.	badanie 3.
Etat-firma prywatna	52,6	41,3	48,9	45,9
Własna firma	25,5	33,6	26,9	28,9
Etat-instytucja/firma państwowa	22,5	25,1	24,2	25,2

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań SES.

Analizując deklaracje respondentów, można stwierdzić, iż większość badanych (mediana wskaźników struktury dla ogółu krajów poddanych badaniu 2 52,6% – w Rosji najbardziej wyraźna – 73,3%) chciałaby w przyszłości pracować w firmie prywatnej. Co czwarty student chciałby otworzyć własną firmę (adekwatna mediana wskaźników struktury 25,5% – tu *in plus* wyróżniała grupę respondentów ukraińskich) lub pracować w instytucji/firmie państwowej (adekwatna mediana wskaźników struktury – 22,5%, najwyższy odsetek deklarujących tę formę jako docelową zanotowano na Węgrzech).

W grupie polskich studentów odsetek deklarujących chęć otworzenia własnej firmy, traktowanej jako docelowa forma aktywności zawodowej, ukształtował się na poziomie od 26,9% do 33,6% w perspektywie badań: 1.-3. Studenci polscy relatywnie częściej niż inni wybierali, obok własnej firmy, również pracę w sektorze publicznym (odsetek ten praktycznie nie zmieniał się w horyzoncie czasowym realizowanych badań, oscylując w przedziale od 24,2% do 25,2% przy medianie dla ogółu krajów poddanych badaniu 2 – 22,5%) jako formę docelową w swojej karierze zawodowej. Badania: 1. i 3. realizowano w czasie wychodzenia gospodarki krajowej z zapaści gospodarczej i wtedy odnotowano wyższe odsetki deklarujących potencjalną chęć otworzenia własnej firmy, niż w przypadku badania 2., które prowadzono w czasie *boomu* gospodarczego. Tym można tłumaczyć różnice w deklaracjach uzyskanych w poszczególnych badaniach. Etat w firmie prywatnej jako docelową formę aktywności zawodowej wybrało od 41,3% do 48,9% ankietowanych, w zależności od analizowanego badania. Ten odsetek był każdorazowo niższy niż mediana wskaźników struktury określonych dla ogółu krajów, dla których była prowadzona analiza porównawcza.

5. Determinanty wyboru docelowej formy aktywności zawodowej w ujęciu ogólnym

Na kolejnym etapie badań określono czynniki determinujące decyzję o wyborze docelowej formy aktywności zawodowej. Respondentom przedłożono zestaw 11 determinant. Analizowano dane w ujęciu ogólnym oraz oddzielnie dla trzech grup respondentów wyodrębnionych ze względu na formę docelowej aktywności zawodowej. Dla każdej opcji w poszczególnych grupach respondentów obliczono medianę wskaźników struktury dla ogółu krajów uczestniczących w badaniu 2., a także, dla porównania, przedstawiono strukturę odpowiedzi udzielonych przez studentów polskich (badanie 3.) w przyjętym zakresie uwzględniającym podziały populacji. Dane zaprezentowano w tabeli 5.

TABELA 5.

Determinanty wyboru docelowej formy aktywności zawodowej

Determinanta	Razem	Firma		
		pań- stwowa	prywa- tna	własna
Mediana wskaźnika struktury (badanie 2.)				
Wyższe zarobki	16,8	10,2	16,8	20,9
Samorealizacja i satysfakcja z pracy	15,8	9,0	15,1	23,8
Możliwość podnoszenia swoich kwalifikacji	13,0	15,9	15,2	5,2
Pewność zatrudnienia i płacy	11,1	19,2	9,9	4,2
Dobra atmosfera w miejscu pracy	9,5	9,5	10,0	7,9
Wyższy prestiż miejsca pracy	8,4	11,2	6,7	7,5
Możliwość szybkiego awansu	7,0	5,5	9,0	4,9
Nienormowany czas pracy	5,7	1,5	3,4	12,3
Większy zakres obowiązków i odpowiedzialności	4,6	4,1	3,2	7,1
Ryzyko utraty własnych kapitałów	4,4	3,1	4,6	3,5
Mniejszy zakres obowiązków i odpowiedzialności	3,7	5,8	3,7	1,4
Polska (badanie 3.)				
Wyższe zarobki	16,9	8,4	18,4	19,8
Samorealizacja i satysfakcja z pracy	18,5	8,7	14,3	31,5
Możliwość podnoszenia swoich kwalifikacji	15,6	16,9	20,7	5,1
Pewność zatrudnienia i płacy	12,2	34,6	11,1	9,3
Dobra atmosfera w miejscu pracy	6,0	6,0	6,6	6,8
Wyższy prestiż miejsca pracy	8,1	5,7	5,5	6,4
Możliwość szybkiego awansu	6,3	8,4	13,7	0,2
Nienormowany czas pracy	7,0	0,9	3,0	16,1
Większy zakres obowiązków i odpowiedzialności	2,7	2,1	1,7	3,2
Ryzyko utraty własnych kapitałów	2,9	1,5	1,5	1,0
Mniejszy zakres obowiązków i odpowiedzialności	3,8	6,6	3,4	0,5

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań SES.

Uwzględniając dane dla ogółu krajów poddanych porównaniom międzynarodowym (badanie 2.), należy stwierdzić, iż cztery czynniki odgrywają najistotniejszą rolę w trakcie wyboru formy aktywności zawodowej. Respondenci zwracają uwagę głównie na poziom osiąganych zarobków (mediana wskaźników struktury dla ogółu krajów – 16,8%). Ten czynnik znalazł się na szczycie hierarchii w badaniach przeprowadzonych na Litwie, Łotwie i Węgrzech (na drugiej zaś pozycji w hierarchii dla studentów polskich). Równie ważną rolę odgrywa możliwość samorealizacji i osiągnięcia satysfakcji w podejmowanej pracy (mediana wskaźników struktury dla ogółu krajów – 15,8%). Ta determinanta znalazła się na szczycie hierarchii w Polsce³ i Rosji. Kolejnym pod względem istotności czynnikiem, uwzględnianym przy wyborach formy aktywności zawodowej, średnio rzecz biorąc przez 13% respondentów, jest także możliwość podnoszenia swoich kwalifikacji. Tenże czynnik znalazł się na trzecim miejscu w rankingach utworzo-

³ Podstawowe znaczenie tej determinanty potwierdzają wszystkie badania w ramach projektu, zrealizowane w Polsce.

nych dla respondentów na Litwie, Łotwie, w Rosji i w Polsce. Jednocześnie dla respondentów bardzo istotna jest kwestia pewności zatrudnienia i płacy. Zwraca na nią uwagę w swoich wyborach 11,1% respondentów. Ten czynnik odgrywa znaczącą rolę zwłaszcza na Ukrainie (pierwsze miejsce w rankingu) i na Węgrzech (drugie miejsce w hierarchii). Warto szczególnie odnotować większe łączne znaczenie, powyżej wymienionych, najistotniejszych determinant w grupie studentów polskich w odniesieniu do rankingu odzwierciedlającego ujęcie dla ogółu krajów poddanych badaniu 2. W związku z tym, kolejne determinanty odgrywają mniejszą rolę, zazwyczaj w wyborach docelowej formy aktywności zawodowej, również w sensie relatywnym.

Do grupy najmniej istotnych, w ujęciu dla ogółu krajów poddanych badaniu 2., determinant wyborów dotyczących przyszłej formy aktywności zawodowej można zaliczyć: mniejszy lub większy zakres obowiązków i odpowiedzialności oraz ryzyko utraty własnych kapitałów.

6. Czynniki determinujące wybór poszczególnych form aktywności zawodowej

Analizie poddano także determinanty wyborów w grupach respondentów deklarujących poszczególne formy docelowej aktywności zawodowej (na podstawie danych z tabeli 5.).

Respondenci, którzy chcieliby docelowo pracować na etacie w instytucji/firmie państwowej, kierowali się głównie:

- pewnością zatrudnienia i płacy (czwarta pozycja z rankingu ogólnego, mediana wskaźników struktury dla ogółu krajów – 19,2%, porównując ten odsetek z danymi dla studentów polskich – 34,6%, należy zidentyfikować znaczącą dysproporcję);
- możliwością podnoszenia swoich kwalifikacji (trzecia pozycja w rankingu ogólnym, mediana wskaźników struktury dla ogółu krajów – 15,9%, wyższy odsetek – 16,9% odnotowano w grupie studentów polskich; w tej grupie stwierdzono także dosyć istotny spadek odsetka wybierających tę opcję w stosunku do poprzednich badań – 20,2%);
- wysokim prestiżem stanowiska pracy (mediana wskaźników struktury dla ogółu krajów 11,2%, w grupie studentów polskich, uwzględniając ostatnie badania, ten czynnik znalazł się dopiero na szóstej pozycji, ustępując swoją dotychczasową trzecią pozycję samorealizacji i satysfakcji z pracy).

Wybierając etat w firmie prywatnej jako docelową formę aktywności zawodowej, ankietowani kierowali się głównie:

- możliwością uzyskania wyższych zarobków (mediana wskaźników struktury dla ogółu krajów 16,8%, dla studentów polskich – 18,4%);
- możliwością podnoszenia swoich kwalifikacji (mediana wskaźników struktury dla ogółu krajów 15,2%, w grupie studentów polskich odnotowano znaczny wzrost odsetka wskazań tej opcji w stosunku do poprzednich badań – z 17,6%

do 20,7%, w związku z czym determinanta ta znalazła się na szczycie hierarchii w tej grupie);

- samorealizacją i satysfakcją z pracy (mediana wskaźników struktury dla ogółu krajów 15,1%, dla studentów polskich – 14,3%).

Zasadniczo te same czynniki odgrywały najmniej istotną rolę w przypadku wyboru zatrudnienia w instytucji państwowej i firmie prywatnej. Respondenci nie zwracali w tym kontekście uwagi na:

- mniejszy lub większy zakres obowiązków i odpowiedzialności;
- ryzyko utraty własnych kapitałów;
- nienormowany czas pracy.

Studenci, którzy w przyszłości chcą utworzyć i prowadzić własną firmę, kierowali się przede wszystkim:

- możliwością samorealizacji i osiągnięcia satysfakcji z pracy (31,5% wskazań tej opcji w grupie studentów polskich, przy 23,8% dla ogółu krajów w badaniu 2. – znaczna dysproporcja);
- możliwością uzyskania większych zarobków⁴ (19,8% wskazań opcji w wyborach studentów polskich, przy medianie wskaźników struktury dla ogółu krajów w badaniu 2. – 20,9%);
- nienormowanym czasem pracy (16,1% respondentów z Polski wybrało tę opcję, przy medianie wskaźników struktury dla ogółu krajów w badaniu 2. – 12,3%).

W kontekście analizy determinant wyboru formy aktywności zawodowej warto zwrócić uwagę na kwestię prestiżu miejsca pracy związanego z daną formą. Można odnotować istotny wzrost odsetka wskazań tej opcji w grupie studentów polskich w badaniu 3. w stosunku do badania 2. z 2,9% do 6,4% dla opcji własna firma. Należy również odnotować, iż na pytanie: „Czy zawód przedsiębiorcy jest prestiżowy?” pozytywnie odpowiedziało w pierwszych badaniach 63,9% ankietowanych, zaś w ostatnich już 76,8%. Dysproporcje wymienione łącznie mogą świadczyć o rosnącym prestiżu, towarzyszącym pełnieniu w Polsce funkcji przedsiębiorczych. Reasumując, zawód przedsiębiorcy w Polsce jest źródłem relatywnie (na tle innych krajów poddanych badaniom) wysokiej satysfakcji zawodowej i samorealizacji jednostek oraz rosnącego prestiżu zawodowego⁵.

Do grupy najmniej istotnych determinant wyborów respondentów, którzy chcieliby w przyszłości otworzyć własną firmę, można zaliczyć:

⁴ Respondenci postrzegają własną firmę jako formułę aktywności zawodowej, przynoszącej wyższe dochody niż praca na etacie. Z takim poglądem zgadza się w skali globalnej, średnio rzecz ujmując, 78% ankietowanych. W kontekście ostatnich badań zrealizowanych w Polsce (badanie 3.) odsetek aprobujących takie stwierdzenie jest jeszcze wyższy – 87,9%. Tu najwyższe udziały pozytywnych wskazań odnotowano w grupie osób, które własną firmę wybierają jako docelową formę aktywności zawodowej, niezależnie od horyzontu czasowego jej założenia. Ten punkt widzenia kłóci się z wynikami badań, w świetle których praca we własnej firmie nie jest zazwyczaj źródłem wyższych dochodów niż praca na etacie [Gawel, 2007, s. 64]. Warto zauważyć, iż w grupie osób, które posiadają własną firmę, odsetek wskazań opcji pozytywnej był najniższy (w porównaniu ze wskazaniami w innych grupach wyodrębnionych w ramach populacji). Możliwe, że praktykujący przedsiębiorcy mają świadomość istnienia przytoczonej zależności.

⁵ Kwestie prestiżu zawodów są w polu zainteresowań naukowych Instytutu Filozofii i Socjologii PAN. W badaniach prowadzonych na zlecenie tej instytucji w 2009 roku, w rankingu zawodów, przedsiębiorca znalazł się na 17. pozycji na 33 sklasyfikowane zawody [*Prestiż zawodów – komunikat z badań*, 2009, s. 2].

- mniejszy zakres obowiązków i odpowiedzialności;
- ryzyko utraty własnych kapitałów.

Zaprezentowane wyniki badań potwierdzają wnioski z przywołanych w części teoretycznej badań. Rozpoczynając własną działalność gospodarczą, przedsiębiorcy nie kierują się głównie chęcią uzyskania większych wynagrodzeń niż w pracy na etacie. Skłania ich do tych wyborów: możliwość elastycznego kształtowania czasu swojej pracy, poczucie niezależności, możliwość samorealizacji i osiągnięcia większej satysfakcji w sferze zawodowej i pozazawodowej.

W przypadku pracy na etacie w firmie/instytucji państwowej nadal najistotniejszą determinantą wyboru (zwłaszcza w warunkach kryzysu gospodarczego) jest pewność zatrudnienia i płacy. W mniejszym zakresie stanowisko pracy w instytucji/firmie państwowej jest obecnie postrzegane jako miejsce podnoszenia własnych kwalifikacji oraz kreowania prestiżu społecznego.

Rozkład czynników, wpływających na wybór docelowej formy aktywności zawodowej, w najmniejszym zakresie odbiega od wzorca hierarchizacji determinant w ujęciu ogólnym w odniesieniu do pracy na etacie w firmie prywatnej. W grupie polskich respondentów zwraca uwagę fakt, iż to właśnie firma prywatna (w której dana osoba jest zatrudniona) stała się najbardziej pożądanym miejscem podnoszenia własnych kwalifikacji.

7. Percepcja własnej przedsiębiorczości

Problematyka własnej percepcji przedsiębiorczości przez respondentów jest istotna z uwagi na prowadzone rozważania. Stąd na wstępie określono zestaw cech przydatnych przedsiębiorcy. Respondenci, konfrontując z wzorcem swoje cechy charakteru i osobowości, oceniali następnie swój potencjał przedsiębiorczości, określając się mianem osoby przedsiębiorczej bądź nieprzedsiębiorczej. Zatem, które z cech tworzą wzór osoby przedsiębiorczej? W kwestionariuszu ankietowym pojawiło się 10 opcji, najczęściej przywoływanych w powyższym kontekście w literaturze przedmiotu.

Dla porównań międzynarodowych stworzono oddzielne rankingi dla wszystkich krajów uczestniczących w badaniu 2., a następnie określono średnią pozycję w rankingu i medianę miar struktury dla wskazań poszczególnych opcji. Dane te odniesiono do struktury deklaracji studentów polskich (pozyskanych w 2. i 3. badaniu). Zbiorczo posortowane, według mediany wskaźników struktury w zbiorowości, prezentuje je tabela 6.

TABELA 6.

Cechy opisujące osobę przedsiębiorczą

Cecha opisująca osobę przedsiębiorczą	Średnia pozycja w rankingu (badanie 2.)	Mediana wskaźników struktury (badanie 2.)	Odsetek dla Polski	
			badanie 2.	badanie 3.
Przebojowość i kreatywność	2,5	19,7	12,3	11,4
Komunikatywność	2,7	13,6	9,0	6,2
Umiejętność przewidywania i kalkulacji ryzyka	3,2	13,1	19,1	21,7
Chęć do szukania nowych rozwiązań	4,8	10,8	14,8	14,8
Adaptacja do zmieniających się warunków	5,0	10,5	12,8	12,4
Pracowitość	5,0	10,1	8,3	10,3
Intuicja	6,8	9,2	4,8	3,7
Gotowość do ponoszenia odpowiedzialności	6,3	7,7	7,4	10,3
Sumienność, dokładność, staranność	8,8	3,5	8,0	7,2
Praktyczne wykształcenie	9,5	3,2	3,5	1,9

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań SES.

Analiza danych zaprezentowanych w powyższej tabeli pozwala na stwierdzenie, iż cechami w najlepszy sposób opisującymi osobę przedsiębiorczą, w opiniach ankietowanych, są:

- przebojowość i kreatywność (mediana wskaźników struktury dla ogółu krajów poddanych badaniu 2. – 19,7%, pierwsza pozycja w hierarchii studentów: węgierskich, lotewskich, litewskich i rosyjskich);
- komunikatywność (mediana wskaźników struktury dla ogółu krajów – 13,6%, cecha najistotniejsza zdaniem studentów ukraińskich);
- umiejętność przewidywania i kalkulacji ryzyka (mediana wskaźników struktury dla ogółu krajów – 13,1%, cechę tę wybierali najczęściej studenci polscy i rosyjscy).

Obok ostatniej z wymienionych cech, w wyborach studentów polskich (niezależnie od analizowanych badań) do grupy istotnych cech można zaliczyć także: chęć szukania nowych rozwiązań i adaptację do zmieniających się warunków. Pierwsze pozycje z rankingu globalnego, odnoszące się do cech zewnętrznych (czyli takich, które mogą mieć ważne znaczenie w kontaktach przedsiębiorcy z otoczeniem – komunikatywność, przebojowość) nie znalazły uznania w oczach studentów polskich, porównywalnego ze skalą globalną. Nie zaobserwowano w materiale z badań polskich znaczących statystycznie dysproporcji w deklaracjach respondentów w wyodrębnionych grupach przez pryzmat przyjętych kryteriów.

W ujęciu globalnym, na przeciwległym krańcu w rankingu, można umiejscowić cechy, które były najmniej popularne w wyborach respondentów. Można przyjąć, że cechy te nie są upatrywane jako najistotniejsze z punktu widzenia zachowań przedsiębiorczych jednostki. Są nimi:

- sumienność, dokładność, staranność (mediana wskaźników struktury dla ogółu krajów w badaniu 2. – 3,5%, cecha najmniej istotna zdaniem studentów: lotewskich, rosyjskich i ukraińskich);
- praktyczne wykształcenie (mediana wskaźników struktury dla ogółu krajów w badaniu 2. – 3,2%, cecha najmniej istotna w wyborach studentów węgierskich, litewskich także polskich, w grupie studentów polskich odnotowano znaczny spadek znaczenia tej cechy w ostatnim badaniu do 1,9%).

Po zidentyfikowaniu zestawu cech, opisujących osobę przedsiębiorczą, respondenci określali się mianem osoby przedsiębiorczej lub nieprzedsiębiorczej. W badaniach realizowanych na grupie polskich studentów zaobserwowano systematyczny spadek odsetka respondentów z pozytywną percepcją własnej przedsiębiorczości z 78,7% (badanie 1.) do 69,8% (badanie 3.). Jednak odsetek ten przyjmował zazwyczaj poziomy wyższe niż stanowiąca punkt odniesienia miara średnia w badaniach międzynarodowych – 70,3% (odsetki skrajne wyznaczają deklaracje studentów rosyjskich – 60,2% wskazań opcji pozytywnej oraz studentów lotewskich – 75% wyborów adekwatnej opcji).

Identyfikując różnice na podstawie przyjętych kryteriów podziału populacji w deklaracjach wyodrębnionych grup respondentów, należy stwierdzić, iż w największym zakresie na subiektywne postrzeganie siebie jako osoby przedsiębiorczej w największym zakresie miał wpływ kierunek studiów. W przypadku wszystkich krajów poddanych badaniom stwierdzono istotne statystycznie różnice w deklaracjach studiujących na kierunkach ekonomicznych i nieekonomicznych. Postrzeganie siebie w kontekście własnej przedsiębiorczości również rzutowało na docelowy wybór jednostki w odniesieniu do formy aktywności zawodowej. Istotne statystycznie różnice we wskazaniach w poszczególnych grupach respondentów odnotowano dla wszystkich analizowanych krajów.

Średnio rzecz biorąc (mediana wskaźników struktury dla ogółu krajów w badaniu 2.), 85,1% osób, uważających się za przedsiębiorcze, zidentyfikowano w grupie deklarujących docelowo chęć założenia własnej firmy (dla Polski ten odsetek ukształtował się na poziomie od 80,1% do 89,9% w zależności od rozpatrywanych badań). W grupie deklarujących chęć zatrudnienia w firmie/instytucji państwowej w ujęciu globalnym adekwatny odsetek, ukształtował się na poziomie 58,7% (dla Polski w analizowanej grupie odsetek przedsiębiorczych był relatywnie wyższy – od 66,9% do 68,8% w zależności od badania). Wśród deklarujących docelowo chęć zatrudnienia w firmie prywatnej w ujęciu globalnym było, z kolei, 65,5% określających się mianem osoby przedsiębiorczej (dla Polski ten odsetek zawierał się w przedziale od 65% do 75,9%). Dla populacji bez wyodrębniania grup odnotowano (w badaniu 2.) 70,3% osób przedsiębiorczych (wartości krańcowe – 60,2% dla Rosji oraz 79% dla Ukrainy). Dla Polski zaobserwowano tendencję stałego spadku odsetka osób deklarujących swoją przedsiębiorczość z 78,7% do 69,8%.

8. Podsumowanie

Zaprezentowane w pracy wyniki badań SES potwierdzają wnioski znane z literatury przedmiotu. Rozpoczynając własną działalność gospodarczą, przedsiębiorcy kierują się głównie: możliwością elastycznego kształtowania czasu swojej pracy, poczuciem niez-

ležności, możliwością samorealizacji i osiągnięcia większej satysfakcji w sferze zawodowej i pozazawodowej. Jednakże prawdopodobieństwo uzyskania większych wynagrodzeń jest także istotną determinantą wyboru docelowej formy aktywności zawodowej. W świetle zrealizowanych badań cechami w najlepszy sposób opisującymi osobę przedsiębiorczą są: przebojowość i kreatywność, komunikatywność oraz umiejętność przewidywania i kalkulacji ryzyka. Na przeciwległym krańcu można umiejscowić: sumiennosc, dokładność, staranność oraz praktyczne wykształcenie. W największym zakresie na subiektywne postrzeganie siebie jako osoby przedsiębiorczej miał wpływ kierunek studiów. Z kolei, postrzeganie siebie w kontekście własnej przedsiębiorczości rzutowało na docelowy wybór jednostki.

W przypadku pracy na etacie w firmie/instytucji państwowej nadal najistotniejszą determinantą wyboru (zwłaszcza w warunkach kryzysu gospodarczego) jest pewność zatrudnienia i płacy. W mniejszym zakresie stanowisko pracy w instytucji/firmie państwowej postrzega się obecnie jako miejsce podnoszenia własnych kwalifikacji i kreowania prestiżu społecznego. W ujęciu globalnym rozkład czynników wpływających na wybór docelowej formy aktywności zawodowej w najmniejszym zakresie odbiega od wzorca hierarchizacji determinant w przypadku pracy na etacie w firmie prywatnej. W grupie polskich respondentów zwraca uwagę fakt, że to właśnie firma prywatna (w której dana osoba jest zatrudniona) stała się najbardziej pożądanym miejscem podnoszenia własnych kwalifikacji.

Literatura

- AISEC 2008 *Raport z badania Pracodawca Roku 2008*, AISEC, Warszawa.
- Alba-Ramirez A. 1994 *Self-Employment in the Midst of Unemployment: The Case of Spain and the United States*, „Applied Economics”, vol. 26, no. 3.
- Baclawski K. 2005 *Studium przedsiębiorczości w Polsce w roku 2004, Raport GEM*, Fundacja Edukacyjna Bachalski, Poznań.
- Blanchflower D.G. 2000 *Self-Employment in OECD Countries*, „Labour Economics”, vol. 7, no. 5.
- Blanchflower D.G., Oswald A., Stutzer A. 2001 *Latent Entrepreneurship across Nations*, „European Economic Review”, vol. 45, no. 4-6.
- Blanchflower D.G., Oswald A.J. 1998 *What Makes an Entrepreneur?*, „Journal of Labour Economics”, vol. 16, no. 1.
- CBOS 2009 *Prestiż zawodów – komunikat z badań*, CBOS, Warszawa.
- Connelly B.L., Ireland R.D., Reutzell C.R., Coombs J.E. 2010 *The Power and Effects of Entrepreneurship Research*, „Entrepreneurship: Theory & Practice”, vol. 34, no. 1.
- Dąbrowski M. 2012 *Edukacja na rzecz przedsiębiorczości a rozwój gospodarczy*, „Optimum. Studia Ekonomiczne”, nr 3.
- Dominiak P. 2005 *Sektor MSP we współczesnej gospodarce*, PWN, Warszawa.
- Eurobarometr 2009 *Entrepreneurship in EU and Beyond – Analytical Report*, Flash Eurobarometr nr 283, The Gallup Organization.

- Evans D.S., Jovanovic B. 1989 *An Estimated Model of Entrepreneurial Choice under Liquidity Constraints*, „Journal of Political Economy”, vol. 97, no. 4.
- Evans D.S., Leighton L.S. 1989 *Some Empirical Aspects of Entrepreneurship*, „American Economic Review”, vol. 79, no. 3.
- Evans D.S., Leighton L.S. 1989 *The Determinants of Changes in US Self-Employment, 1968–1987*, „Small Business Economics”, vol. 1, no. 2.
- Evans D.S., Leighton L.S. 1990 *Small Business Formation by Unemployed and Employed Workers*, „Small Business Economics”, vol. 2, no. 4.
- Gawel A. 2007 *Ekonomiczne determinanty przedsiębiorczości*, Akademia Ekonomiczna w Poznaniu, Poznań.
- Glinka B., Gudkova S. 2011 *Przedsiębiorczość*, Oficyna Ekonomiczna, Warszawa.
- Hamilton B.H. 2000 *Does Entrepreneurship Pay? An Empirical Analysis of the Returns to Self-Employment*, „Journal of Political Economy”, vol. 108, no. 3.
- Jaremczuk K. 2005 *Uwarunkowania przedsiębiorczości*, PWSZ w Tarnobrzegu, Tarnobrzeg.
- Karczmarszuk K. 1998 *Struktura własności a przedsiębiorczość*, „Ekonomista”, nr 2-3.
- Kihlstrom R.E., Laffont J.J. 1979 *A General Equilibrium Entrepreneurial Theory of Firm Formation Based on Risk Aversion*, „Journal of Political Economy”, vol. 87, no. 4.
- Kokocińska M. 2012 *Małe i średnie przedsiębiorstwa w gospodarkach europejskich*, Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu, Poznań.
- Kola-Bezka M. 2012 *Makroekonomiczne uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości w krajach ESW i UE-15 w latach 2005-2010 na podstawie analizy zmian wybranych wskaźników życia gospodarczego*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy”, nr 28.
- Kraśnicka T. 2002 *Przedsiębiorczość jako przedmiot badań ekonomistów*, „Ekonomia”, nr 4.
- Kunasz M. 2008a *Postawy i zachowania przedsiębiorcze studentów w świetle badań ankietowych*, „Gospodarka Narodowa”, nr 3.
- Kunasz M. 2008b *Przedsiębiorczość studentów studiów dziennych – wyniki badań*, „Przegląd Organizacji”, nr 1.
- Kunasz M. 2009 *Potencjał przedsiębiorczości wśród studentów – przykład zastosowania metod wielowymiarowej analizy porównawczej*, „Wiadomości Statystyczne”, nr 1.
- Kunasz M. 2013 *Determinanty przedsiębiorczości w gospodarkach unijnych*, Volumina, Szczecin.
- Lucas R.E. 1978 *On the Size Distribution of Business Firms*, „BELL Journal of Economics”, vol. 9, no. 2.
- Macias J. 2013 *Przedsiębiorczość jako proces wykorzystywania okazji rynkowych w burzliwym otoczeniu*, „Problemy Jakości”, nr 4.
- Marszałek A. 2012 *Analiza postaw przedsiębiorczych wśród studentów*, „e-mentor”, nr 3.
- Piecuch T. 2010 *Przedsiębiorczość. Podstawy teoretyczne*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa.
- Schumpeter J.A. 1960 *Teoria rozwoju gospodarczego*, PWN, Warszawa.
- Sielski D. 2003 *Przedsiębiorczość w Europie*, „Wspólnoty Europejskie”, nr 5.
- Vanden Heuvel A., Wooden M. 1997 *Self-Employed Contractors and Job Satisfaction*, „Journal of Small Business Management”, vol. 35, no. 3.
- Wennekers S., Thurik R. 1999 *Linking Entrepreneurship and Economic Growth*, „Small Business Economics”, vol. 13, no. 1.